

пов'язаних із поглядами педагога на полікультурну освіту й виховання дітей у загальноосвітньому навчальному закладі; роллю гуманістичної педагогіки В.Сухомлинського у побудові позитивних міжетнічних стосунків у шкільному колективі; розкритті необхідності взаємодії батьків та педагогів у напрямку виховання толерантної поведінки дитини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голік Л.О. Полікультурна освіта в Україні / Л.О.Голік, Т.В.Клинченко, М.Ю.Красовицький, Г.І.Левченко // Завуч. – 1999. – № 29/35 (жовтень). – С.3-4.
2. Гараджа В.И. Толерантность как социальный феномен. / В.И.Гараджа. – Доступний з <http://www.sgu.ru/>.
3. Сухомлинский В.А. Как воспитать настоящего человека. – М.: Просвещение, 1990.
4. Сухомлинский В.А. Методика воспитания коллектива. – М.: Просвещение, 1981. – 192 с.
5. Сухомлинський В.О. Народження громадянина / В.О.Сухомлинський // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т. 3. – 387 с.
6. Сухомлинський В.О. Серце віддаю дітям / В.О.Сухомлинський // Вибрані твори: В 5 т. – К.: Радянська школа, 1976. – Т. 3. – 335 с.

УДК 37.032

О.В. Гончарук

ФОРМУВАННЯ САМОСВІДОМОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті подається теоретичний аналіз сутності та структури самосвідомості особистості та розкриваються особливості її формування в молодшому шкільному віці.

The article presented a theoretical analysis of the nature and structure of self-identity and reveal features of its formation in younger school age.

Особливості та мета формування самосвідомості молодшого школяра обумовлюються загальними цілями національного виховання в сучасному українському суспільстві. Це, передусім, формування комплексу якостей особистості вихованця, необхідних для самоусвідомлення, самореалізації, самоствердження і самоактуалізації. З огляду на це, проблема формування самосвідомості молодших школярів є надзвичайно актуальною і складною.

Аналіз наукових джерел з досліджуваної проблеми свідчить, що специфікою значної кількості наукових праць є їх зосередження на двох вікових категоріях. У першу чергу, це численні дослідження процесу становлення самосвідомості у дітей дошкільного віку, а, по-друге, це дослідження свідомості і самосвідомості в юнацькому віці... Водночас розвиток свідомості і самосвідомості в молодшому шкільному віці майже не вивчався [4; 6]. Окрім того треба відзначити також, що і серед малочисельних досліджень, присвячених розвитку самосвідомості молодших школярів, переважають психологічні.

Саме тому *метою* нашої статті є аналіз теоретичних засад формування самосвідомості учнів початкової школи.

На основі аналізу наукової педагогічної літератури можна, на нашу думку, стверджувати, що найповніше й найглибше педагогічний аспект формування самосвідомості дітей молодшого шкільного віку був розроблений у працях В. О. Сухомлинського, який розглядав формування самосвідомості як серцевину або стрижень духовного розвитку молодших школярів. Саме тому аналіз проблеми формування самосвідомості в педагогічній спадщині Василя Сухомлинського повинен здійснюватися в контексті загальної концепції духовного розвитку дітей цього віку. Так, на думку педагога, саме в роки навчання в I-IV

класах – від 7 до 11 років – відбувається становлення людини. Звичайно, цей процес не завершується до закінчення початкових класів, та саме на ці роки припадає найбільш інтенсивний відрізок людського життя. „Дитина в цей період повинна не тільки готуватися до подальшого навчання, накопичувати багаж знань і вмінь, щоб успішно навчатися далі. Вона має жити багатим духовним життям. Роки навчання в початкових класах – цілий період морального, інтелектуального, емоційного, фізичного, естетичного розвитку, який буде реальною справою, а не пустою розмовою лише за умови, що дитина живе багатим життям сьогодні, а не тільки готується до оволодіння знаннями завтра” [6: 100]. Школа, підкреслював В.Сухомлинський, – це насамперед вогнище духовного життя. Тому місія педагога – наставника юних душ – „полягає в тому, щоб у школі в усій повноті розкривалося багатство інтелектуальної, емоційної, моральної сфер духовного життя особистості. І лише за умови повноцінного духовного життя колективу й особистості в усьому його багатстві й різноманітності навчання стає справою бажаною, привабливою” [9: 78].

Кожна дитина, на думку педагога, – це дуже складний, неосяжний і неповторний світ, без знання і пізнання якого неможливе свідоме творення людини. „...Кожна, буквально кожна без винятку дитина – це цілий світ. Нам, педагогам, його відкривати. Нам підняти цей світ до самопізнання і самовдосконалення” [7: 423]. Разом з тим він підкреслював, що дитячий світ – це світ особливий. „Діти живуть своїми дитячими уявленнями про добро і зло, про хороше й погане; у них свої дитячі критерії краси, у них навіть свій вимір часу: в дитинстві день здається роком, а рік – вічністю” [6: 620].

Важливою для нашого дослідження є думка Василя Сухомлинського про те, що дитяче сприйняття світу, яке відрізняється від сприйняття його дорослими, це – „своєрідна художня творчість”. Тобто дитина не просто пізнає світ, а й наділяє його такими властивостями, які викликають у неї різноманітні почуття й емоції. „Образ, сприйнятий і в той же час створений дитиною, несе в собі яскраве емоційне забарвлення. Діти переживають бурхливу радість, сприймаючи образи навколишнього світу і додаючи до них щось від фантазії. Емоційна насиченість сприйняття – духовний заряд дитячої творчості” [8: 45].

Особливо цінною для досліджуваної проблеми, на нашу думку, є розроблена Сухомлинським концепція дитячої самосвідомості, хоча саме поняття „самосвідомість” зустрічається в його працях порівняно рідко. Як практик, він більше уваги приділяв не теоретичній розробці змісту цього поняття, а його операціоналізації, тобто виділенню таких його аспектів, які мають більш конкретний характер, піддаються спостереженню, очевидним змінам і можуть бути перевірені в педагогічній практиці. В якості таких аспектів самосвідомості він виділяв наступні. По-перше, – пізнавальний аспект самосвідомості, через який відбувається пізнання людиною самої себе або її самопізнання. У цьому контексті суттєвим є виділення вченим двох складових самопізнання: людина пізнає себе, відповідаючи не тільки на запитання „хто я”, а й на запитання „яка я?”. Якщо в першому випадку людина пізнає себе через розкриття свого співвідношення з різними предметами та істотами, то в другому – вона розкривається через визначення своїх суто людських (моральних, естетичних та інших) вимірів.

По-друге, проєктивний або ідеалізуючий аспект самосвідомості (самопроєкування, самоідеалізація), в якому людина самовизначається з точки зору того, ким або якою вона хотіла б, може або повинна бути.

По-третє, це ставлення людини до самої себе, її самоставлення, яке не зводиться лише до самооцінки, а включає в себе й інші, зокрема, вольові моменти.

І нарешті, останнє, це розуміння того, що і як може чи повинна людина робити для того, щоб стати кращою, досконалішою, ніж вона є. Цей аспект становить безпосередньо духовну основу самовиховання, самовдосконалення, самотворення людини.

Усі ці аспекти можуть бути виокремлені лише теоретично, тому що, як постійно підкреслював сам педагог, в житті дитини, її становленні й вихованні вони нерозривно зв’язані між собою.

„...Цікавішого, ніж людина, нічого на світі немає” [8: 381] – відзначав Сухомлинський, зауважуючи при цьому, що ми, вихователі, часто „забуваємо про те, що пізнання світу починається для маленьких дітей з пізнання людини [6: 24]. Разом з тим він підкреслював, що „людина, її життя, боротьба, радощі – це найскладніший предмет пізнання...” [6: 481].

В.О.Сухомлинський наголошував, що „самовиховання починається із самопізнання”, яке є одним із найскладніших і найважчих завдань у житті дитини [8: 610] і що „виховувати саму себе людина зможе тільки тоді, коли вона знає саму себе” [7: 495]. Пізнання дитиною самої себе не може зводитися до усвідомлення нею себе лише як природної істоти, бо, пізнаючи світ, вона виділяє себе і як суспільну істоту [6: 506], як громадянина. Тому необхідно, щоб громадянське світосприймання вже з дитячих років стало немовби тим дзеркалом, в якому людина бачить себе, оцінює свою поведінку, виявляє ставлення до себе в думках, переживаннях, учинках, спрямованих на самовиховання, самоутвердження.

Важливими для нашого дослідження є також праці відомого українського вченого П. Р. Чамати, який, за словами Л. С. Бондар, «увійшов в історію вітчизняної психології як засновник наукової школи в Україні з проблеми самосвідомості особистості» [10: 377]. Так, у 40-х – 60-х роках минулого століття ним були надруковані такі роботи, як «Про генезу самосвідомості дитини», «Особливості розвитку самосвідомості у дітей дошкільного віку», «Про природу і сутність самосвідомості особистості», «Питання самосвідомості особистості», «Роль мови в формуванні самосвідомості у дитини», «Особливості розвитку самосвідомості у дітей», «Про самосвідомість учнів та шляхи педагогічного керівництва цим процесом» та інші. Підсумковою працею П. Р. Чамати стала його праця «Самосвідомість та її розвиток у дітей», в якій окремий розділ був присвячений особливостям розвитку самосвідомості у молодших школярів.

Спираючись на дослідження Б. Г. Ананьєва, автор відзначав, що розвиток самосвідомості дітей молодшого шкільного віку характеризується насамперед переходом дітей від уявлень до думок про себе, який розпочинається вже у старшому дошкільному віці. Вирішальну роль при цьому, згідно А. Потебні та К. Д. Ушинського, відіграє вивчення рідної мови, особливо її граматики. Важливий вплив на формування особистості молодшого школяра та його самосвідомості має також читання художньої літератури.

Учений також зазначає, що дослідження, які тривалий час проводилися в Інституті психології України „показали, що молодші школярі починають співставляти себе з літературним героєм найчастіше під впливом дорослих, особливо педагогів”. Перенесення на себе вчинків літературних героїв у молодших школярів з віком зазнає значних змін. Спочатку вони виділяють і переносять на себе лише зовнішньо схожі вчинки, потім вони переносять більш характерні для них вчинки, а далі перенесення набуває більш узагальненого вигляду: переносять вже не тільки окремі вчинки, але й риси характеру. В результаті самооцінка школярів значно збагачується, уточнюються її критерії, вона стає більш об’єктивною, критичною і самостійною [11: 34].

Розвиток самооцінки молодших школярів насамперед здійснюється в напрямі поступового розширення її обсягу. Оцінюючи спочатку тільки свої зовнішні вчинки та дії, діти поступово включають у сферу самооцінки різні внутрішні моральні якості своєї особистості: правдивість, чесність, скромність, ввічливість, справедливість, колективізм [11: 35].

Автор відзначає також, що з розвитком самосвідомості молодших школярів зростають також критичність і самостійність їхньої самооцінки. Так, в учнів перших класів самооцінка майже завжди залежить від їхньої оцінки вчителями та батьками, в той час, як учні других і третіх класів уже виявляють певну самостійність у самооцінці, порівнюючи при цьому себе з іншими школярами, а також свою сучасну діяльність з минулою. Разом з тим, діти легше оцінюють інших, зокрема своїх однокласників, аніж самих себе. Оцінюючи себе спочатку лише на вимогу дорослих, вони з часом починають робити це і з власної ініціативи. Свою самооцінку діти навчаються узгоджувати з оцінкою себе з боку дорослих, зокрема вчителів, і

товаришів по класу, завдяки чому їхня самооцінка стає більш правильною та об'єктивною [11: 36].

У процесі розвитку самосвідомості молодших школярів зростає також їх здатність до самоконтролю. Цей процес проходить у декілька етапів. Спочатку самоконтроль у них виступає як діяльність, якої вимагають дорослі. Пізніше такий самоконтроль починає здійснюватися ними цілком свідомо. Нарешті, в них виробляється розуміння значення самоконтролю і розширюється сфера його застосування.

Особливе значення у формуванні самосвідомості молодших школярів має праця. Оволодіваючи простими інструментами, набуваючи певних умінь і навичок, діти дістають велике задоволення, виростають у власних очах, особливо коли трудові зусилля дітей закінчуються виготовленням якихось предметів або продуктів [11: 37].

Ще одна особливість, на яку звертає увагу у своїй праці П. Р. Чамата, це те, що в молодшому шкільному віці самосвідомість дітей розвивається як процес мимовільний. Вони ще не виявляють особливого інтересу до себе і мало цікавляться своїм психічним життям. Це є однією з причин деякого відставання самопізнання в дітей від розвитку їх предметного знання, самооцінки від оцінки інших. Другою причиною є те, що в об'єкті самопізнання злиті суб'єкт і об'єкт. «...Пізнаючи себе, діти завжди змушені діяти опосередковано, порівнювати себе з іншими людьми, привчатися до того, щоб дивитися на себе „очима інших”. І доки дитина не навчиться дивитися на себе „очима інших”, доти їй важче відрізнити себе від іншого” [11: 44].

Для більш глибокого розкриття проблеми формування самосвідомості особистості в молодшому шкільному віці важливу роль відіграють також дослідження таких відомих учених, як Л. І. Божович, І. С. Кона, І. І. Чеснокової, Г. С. Костюка, В. А. Роменець та ін. Так, І. С. Кон виходив з того, що вирішальним чинником становлення особистості як суб'єкта пізнання, спілкування й праці є поступове ускладнення форм діяльності і спілкування з іншими людьми, результати якого фіксуються у відповідних стадіях розвитку індивідуальної самосвідомості. Немовля ще не має ніякої самосвідомості, навіть уявлення про своє фізичне Я. Першою стадією формування самосвідомості є перехід від випадкових дій до предметних, цілеспрямованих вчинків, який здійснюється з допомогою дорослих [1: 132-140].

Наступним етапом формування самосвідомості є відділення себе як діяча від своїх дій і самого процесу діяльності, яке закріплюється у засвоєнні дитиною власного ім'я. Але лише в три роки, а то й пізніше дитина оволодіває займенником „я” і починає говорити про себе у першій особі.

Пізніше – на наступному етапі – здійснюється перехід від усвідомлення своїх дій до усвідомлення своїх особистих якостей. У дитини на цьому етапі існує багато Я, але вони різні, і вона сама не знає, які з них „справжні”. Розширення уявлень про власне Я відбувається за рахунок того, що дитина усвідомлює свою належність до більшої кількості груп.

Однак, у дошкільників головним механізмом соціалізації залишається все таки сім'я. Ситуація суттєво змінюється із вступом дитини в школу. І це пов'язано не тільки з віковими особливостями, а насамперед із суттєвою зміною суспільного становища дитини. По-перше, у молодшого школяра змінюється провідний вид діяльності: місце гри поступово займає навчання. По-друге, авторитет батьків повинен узгоджуватися з авторитетом вчителя. По-третє, в дитини з'являються нові референтні групи з числа однолітків. Усе це суттєво ускладнює характер і зміст індивідуальної самосвідомості.

І.Кон також стверджує, що збагачення сфери діяльності й поглиблення розуміння інших людей супроводжується й поглибленням самооцінки, яка є більш складним процесом, ніж оцінка іншої людини, й розвивається з певним запізненням. Розвиток дитячої самосвідомості характеризується також тим, що по мірі розвитку особистості дитини зовнішнє регулювання її поведінки все більше уступає місце внутрішньому [1: 132-140].

Суттєвим для нашої роботи є зауваження вченого про те, що, по-перше, до підліткового віку свої відмінності від інших привертають увагу дитини лише у виключних,

конфліктних ситуаціях, оскільки його „я” практично зводиться до суми його ідентифікацій з різними значимими людьми, а по-друге, що для дитини з усіх вимірів часу найважливішим, а то й єдиним, є сучасне – „зараз”. Дитина слабо відчуває плин часу, оскільки її перспектива у минуле невелика, а майбутнє також уявляється їй тільки у загальному вигляді [2: 58-59].

На основі аналізу різних наукових джерел ми стверджуємо, що за часів незалежності в Україні активізувалися дослідження психолого-педагогічних закономірностей і особливостей формування самосвідомості у дітей молодшого шкільного віку (в працях В. Г. Кременя, І. Д. Беха, С. Д. Максименка, М. Й. Боришевського, Р. А. Арцишевського, Х. М. Василькевич, О. К. Дусавицького та деяких інших авторів).

Так, констатуємо, що в різних соціальних спільнотах і групах можуть складатися різні уявлення про бажаний і належний спосіб поведінки людини, В. Г. Кремень зазначає, що в багатьох сім'ях у дітей вже до моменту вступу в школу формуються стійкі тенденції поведінки, засновані на нормах, які не відповідають правилам і вимогам, прийнятим у самій школі, що може спричинити конфліктний тип розвитку дитини і глибокі кризи в її шкільному житті. Тому це явище вимагає відповідної педагогічної чи психологічної корекції вже в початковій школі, оскільки «вона закладає фундамент того типу соціальних відносин і взаємодій, які визначатимуть особливості процесів соціалізації та персоналізації в підлітковому і юнацькому віці» [3: 111].

Серед параметрів, за якими може оцінюватися соціальний розвиток дитини, на першому місці знаходяться соціальні знання, які “ показують міру орієнтованості дитини в навколишньому світі (соціальне оточення, середовище мешкання, часове орієнтування, географічна, політична, економічна орієнтація та ін.). У дітей молодшого шкільного віку ці знання, набуті ними при зіткненні з різноманітними явищами дійсності, ще не систематизовані, досить уривчасті, оскільки дитина стикається з ними не в логіці науки, а в логіці життя” [3: 113 – 114].

У цьому випадку ми акцентуємо увагу на два важливі моменти, які, здебільшого, не враховуються іншими авторами. Це, по-перше, те, що у процесі формування самосвідомості дітей відбувається усвідомлення ними своєї «включеності» або належності не тільки до певних людських спільнот, але й до певних часових і просторових реальних чи уявних меж свого існування. Бо, наприклад, діти нерідко ідентифікують себе не із сучасністю, а з якимсь «героїчним» минулим. По-друге, уривчастість отриманих з різних джерел відомостей молодших школярів потребує їх певної інтеграції та систематизації з метою вироблення у них на цій основі цілісного розуміння свого соціального й природного середовища і в ньому – самих себе.

В.Г.Кремень визначає велику роль самооцінки в самосвідомості молодшого школяра, оскільки саме в самооцінці інтегрується те, чого досягла дитина, і те, до чого вона прагне, тобто проект майбутнього. «Для безболісного входження в шкільне життя дитині потрібна нова самооцінка і нова самосвідомість. Тільки якщо дитина вміє порівнювати себе з іншими дітьми в аналогічних ситуаціях, вона може дати собі правильну оцінку. Становлення адекватності оцінних і самооцінних відносин є найважливішою складовою особистісного зростання». Поява адекватнішої й об'єктивнішої самооцінки свідчить про серйозні зміни у самосвідомості дитини і може бути показником готовності не тільки до шкільного навчання, а й до шкільного способу життя загалом [3: 115 – 116].

Підсумовуючи викладене, приходимо до висновку, що формування самосвідомості молодших школярів є складним процесом, який поєднує в собі, з одного боку, траєкторію індивідуального психічного розвитку дитини, а з іншого, конкретну предметно-перетворюючу діяльність суб'єкта світогляду як вищої форми самосвідомості та соціально-історичних особливостей часу і умов, за яких здійснюється життєвий шлях конкретної людини.

З огляду на це, труднощі у формуванні самосвідомості особистості дитини зумовлюються, на нашу думку, дією наступних чинників.

1. Випереджаючим формуванням системи цінностей особистості. Йдеться про те, що базовими світоглядними утвореннями є першообрази буденної свідомості, індивідуальний життєвий досвід та сформована система цінностей індивіда, які закладаються у більш ранньому віці, аніж той, коли розвиток самосвідомості стає об'єктом свідомого інституалізованого формуючого впливу. Це означає, що хоча молодший школяр і здатний логічно сприймати певні нові світоглядні ідеї, нові ідеали і навіть відчувати внутрішню неспроможність своїх попередніх поглядів, однак, не дивлячись на це, він може не відчувати потреби замінити їх іншими, якщо вони пов'язані з цінностями, які мають для нього важливе значення.

2. Нерівномірністю розвитку інтелектуальної, спонукально-мотиваційної та дієво-практичної сфер особистості.

3. Суперечностями становлення особистості, які охоплюють, на нашу думку, такі системи:

- систему "особистість – світ";
- систему "особистість – внутрішнє "Я";
- систему "особистість – особистість".

Кожна система характеризується наявністю певних суперечностей, подолання яких у тій чи іншій мірі здійснює негативний або позитивний вплив на формування самосвідомості особистості.

Таким чином, можна зробити висновок, що становлення особистості молодшого школяра, формування його самосвідомості є невід'ємним від соціального самовизначення. Особистість народжується перший раз як володар особливого власного світу вже в трьохрічному віці, але лише усвідомлення себе і власного світу як свого роду культурної "монади" означає справжнє народження особистості. І яким буде це народження, залежить, насамперед, від протікання процесу формування самосвідомості саме в молодшому шкільному віці. Оскільки саме усвідомлення себе, свого місця та ролі в суспільстві, в цілому в світі, на ранніх етапах соціалізації призводить до вироблення активної життєвої позиції, яка визначається і скеровується розумінням особистістю світоглядного питання про сутність світовідношення взагалі.

А тому, ставлячи перед собою завдання формування самосвідомості особистості, необхідно чітко усвідомлювати: умовою успішного формування самосвідомості є співпадання завдань, які висуваються перед людиною з реальними можливостями їх здійснення. Самосвідомості неможливо навчити. Її потрібно формувати, виховувати, використовуючи вікові можливості дитини, особливості її духовного саморозвитку [5].

З огляду на сказане вище, очевидним є, що проблема формування самосвідомості особистості учня початкової школи потребує подальшого науково-педагогічного дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кон И. С. Социология личности. – М.: Политиздат, 1967. – 383 с.
2. Кон И. С. Открытие „Я”. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
3. Кремень В. Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
4. Островська О. К. Взаємозалежність оцінки та ціннісних орієнтацій молодших школярів // Соціальні технології. Актуальні проблеми теорії та практики. Вип. 15. – Київ-Запоріжжя-Одеса, 2002. – С. 117-123.
5. Струманський В. Роль і місце ідеї та ідеології у процесах становлення українського громадянства // Початкова школа. – 2000. – № 8. – С. 3-5.
6. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра // Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 1. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 207-400.
7. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості // Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 1. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 53-206.
8. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям // Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 3. – К.: Рад. школа, 1976. – К., 1977. – С. 5-279.

9. Сухомлинський В. О. Природа, праця, світогляд // Вибрані твори. В 5-ти т. – Т. 1. – К.: Рад. школа, 1976. – С. 551-562.
10. Українська педагогіка в персоналіях: У 2 кн. – Кн. 2.: Навч. посібник / За ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Либідь, 2005. – 552 с.
11. Чамата П.Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. – К.: Знання, 1965. – 48 с.

УДК 371.64

Т.В. Дячкова

ПРО РОЛЬ СЛОВА В НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО

У статті висвітлюється роль слова вчителя у науково-педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського. З'ясовується роль слова у спілкуванні учителя з учнями, характеризуються види спілкування. Доводиться роль слова у вихованні толерантної особистості школяра на уроках в сучасній школі.

It is described in the article the role of teacher's word in scientific-pedagogic heritage of V.A. Sukhomlinsky. Becomes clear the role of the word in conversation between teacher and pupils, characterizes kinds of this conversation. It is argued the role of the word in development of tolerant person of pupil at classes in school nowadays.

Надзвичайну силу слова відмічав В.О. Сухомлинський у спілкуванні.

«Слово – найтонший дотик до серця: він може стати і ніжною запашною квіткою, і живою водою, що повертає віру в добро, і гострим ножем, і розжареним залізом, і брудом. Слово обертається найнесподіванішими вчинками навіть тоді, коли його немає, а є мовчання. Там, де потрібне гостре, пряме, чесне слово, іноді ми бачимо ганебне мовчання. Це найогидніший вчинок – зрада. Буває і навпаки: зрадою стає слово, яке повинно берегти таємницю. Мудре і добре слово дає радість, нерозумне і зле, необдумане і нетактовне – приносить біду. Словом можна вбити і оживити, поранити і вилікувати, посіяти тривогу і безнадію і одухотворити, розсіяти сумніви і засмутити, викликати посмішку і сльози, породити віру в людину і зародити невіру, надихнути на працю і скувати сили душі ...».

Не можна без захоплення читати ці прекрасні вирази і порівняння про роль слова у людському спілкуванні, що залишив у спадщину видатний педагог Василь Олександрович Сухомлинський. Адже життя суспільства налаштоване так, що члени суспільства можуть існувати лише спілкуючись один з одним. Взаємодія в процесі спілкування відбувається переважно у словесній формі. У спілкуванні **слово** за формою і змістом спрямоване на іншу людину і має діалоговий (бесіди, диспути) і монологічний (розповідь, лекція, коментар, оціночні судження) характер.

Нагадаємо, що у широкому розумінні – **спілкування** – це процес взаємодії між людьми, в якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, уміннями і навичками, а також результатами діяльності.

В педагогічній науці є поняття «педагогічного спілкування як системи соціально-психологічної взаємодії між учителем та учнями, спрямованої на створення оптимальних соціально-психологічних умов для обопільної діяльності».

За своїм змістом і сферою функціонування воно може бути професійним і непрофесійним.

Професійне педагогічне спілкування забезпечує передання через учителя учням людської культури, допомагає у засвоєнні знань, сприяє формуванню ціннісних орієнтацій під час обміну думками. Воно передбачає високу культуру вчителя, засвідчує його вміння реалізувати свої можливості у спілкуванні з іншими людьми (колегами, батьками та ін.),